

УДК 811. 161. 2 '28

Р. С. Зінчук – аспірант кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Принципи аналізу іменної словозміни в діалектологічних дослідженнях

*Роботу виконано на кафедрі історії та культури
української мови ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано наукові пошуки дослідників діалектного формотворення у плані вироблення оптимальних способів добору і представлення фактичного матеріалу; зацентовано увагу на необхідності системного підходу до вивчення словозмінної структури та обґрунтовано його переваги над диференційним описом.

Ключові слова: словозміна, диференційний аналіз, системний опис, словоформа, словозмінний тип.

Zinchuk R. S. Principles of the Analysis of Nominal Modification in Dialect Researches. The article analyses the research works on dialectal word formation to elaborate the optimal methods of selecting and presenting the factual material; the emphasis is laid on the importance of the systemic approach to the study of modificational specificity of the Ukrainian dialects; the advantages of this kind of approach over the differential description are demonstrated.

Key words: word modification, differential analysis, systemic description, word form, modificational word type.

Зинчук Р. С. Принципы анализа именного словоизменения в исследованиях диалектологии. В статье проанализированы научные поиски исследователей диалектного словоизменения в плане выработки оптимальных способов отбора и представления фактического материала; акцентировано внимание на необходимости системного подхода к изучению словоизменительной структуры и обоснованно его преимущества над дифференциальным описанием.

Ключевые слова: словоизменение, дифференциальный анализ, системное описание, словоформа, словоизменительный тип.

Діалектологічні дослідження у повноті та об'єктивності результатів наукового пошуку, як правило, залежать від вироблених методологічних засад. В останні роки з посиленням уваги лінгвістів до ґрунтового вивчення говіркової структури відчутним є зміщення акцентів при описі діалектних явищ у напрямі їх системного аналізу. Далі простежимо становлення такої тенденції в дослідженнях формотворення українських діалектів.

Говіркова словозміна, що закономірно позначена більшою супроти літературної мови розгалуженістю системи закінчень, віддавна була предметом уваги лінгвістів. Одним із перших свої спостереження над формотвірною структурою поряд із особливостями фонетики та словотвору подав І. Г. Верхратський [2–7]. Описи процесів формотворення в працях ученого зведені, як правило, до констатації діалектних флексій та принагідних зауважень щодо вживання окремих словоформ.

Короткі відомості про словозмінну специфіку однієї говірки знаходимо у статті С. Гаєвського “Говірка села Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії ” (1915) [9]. У розділі “Морфольогія” автор подає ряд відмінкових форм, спостережених у “повсякчасні балачці” обраного населеного пункту, і наводить окремі коментарі щодо функціонального навантаження деяких із них.

Тривалий час описи формотвірної структури української діалектної мови мали здебільшого фрагментарний характер, що зумовлено фіксацією лише специфічних для досліджуваного ареалу словозмінних рис. Головну засаду переважної більшості праць, присвячених діалектній словозміні, маніфестує М. А. Пшеп’юрьська: “висувати й обговорювати лиш найважливіші та справді сутні речі поминаючи те, що не відбігає від літературної мови” [19, 36]. Однак спостереження над окремими словоформами як яскравими репрезентантами формотвірних процесів говірки чи мови порушує системність опису, оскільки чимало виявів відмінкових словоформ залишено поза увагою дослідника. Такі студії часто незіставні через непослідовність викладу та різну повноту представлення говіркового матеріалу. Крім того, діалектна словозмінна система, позначена архаїчними мовними явищами та фонетико-морфологічними новотворами, які й визначають її специфіку, зберігає також словоформи, що стали літературною нормою. Фіксація лише диференційних ознак, які вирізняють говіркове формотворення, не дає змоги простежувати риси, спільні для обох систем (і діалектної, і літературної), що подекуди призводить до недостатньо обґрунтованих висновків.

При системному аналізі діалектної словозміни важливо оперувати широким масивом говіркового фактажу, а не кількома лексемами як явищами достатніми для спостереження. При цьому незаперечним є той факт, що відповіді навіть на найдокладніші програми для збирання діалектного матеріалу часто не дають очікуваного результату. Оптимальний спосіб вирішення проблеми – тривале спостереження над спонтанним діалектним мовленням та формування корпусу текстових записів на основі фіксованих живомовних свідчень. Важливість такого підходу до системного опису діалектних явищ засвідчує П. Ю. Гриценко, наголошуючи, що для відтворення говірки як функціонуючої системи необхідним є залучення до аналізу значних за обсягами діалектних текстів, які є наближеним до фотографічного відтворенням не лише окремих звуків, словоформ, а й послідовності розгортання тексту як цілості у мовленнєвому потоці [11, 8–9].

Спроби системного опису словозмінної структури окремих діалектних масивів репрезентують дослідження М. І. Сюська [22] та З. Л. Омельченко [15]. На основі багатого фактичного матеріалу автори подають склад відмінкових форм іменних частин мови в окреслених говіркових системах, не акцентуючи при цьому на виокремленні словозмінних типів; принагідно вказують на засоби, що беруть участь у витворенні словоформ та словозмінних парадигм. Загалом принципи аналізу формотвірних процесів у цих працях позначені тісним зв'язком з методологічними засадами, виробленими дослідниками словозміни літературної мови.

Першою спробою всебічного системного опрацювання ад'єктивної структури української діалектної мови можна вважати дисертаційне дослідження Н. П. Прилипко [18], проведене у синхронному аспекті з використанням елементів діахронного аналізу. Характеристика фактичного матеріалу зроблена методом лінгвістичного опису діалектних форм прикметників із вказівкою на ареал та фактори, що зумовили поширення цих словоформ. У процесі дослідження виділено два типи відмінювання ад'єктивів: іменний (нечленний) та займенниковий (членний). Критеріями для

виокремлення класів у межах окреслених словозмінних типів стали: рід та число; лексико-граматичний розряд (для нечленних прикметників). Додатковим критерієм для виділення підкласів обрано характер кінцевого приголосного основи. У процесі аналізу ад'єктивних словоформ, поширених в українському діалектному просторі, було зроблено синтез парадигм відмінювання прикметників; при цьому відзначено досить різноманітний арсенал відмінкових форм ад'єктивів у поліських говірках.

Різнноманітними підходами до вивчення словозмінних характеристик іменника позначені студії над діалектним субстантивним формотворенням. Наукові пошуки дослідників у плані вироблення найбільш оптимальних способів опису говіркових словоформ значно активізує відображення в місцевих діалектах морфологічних явищ, успадкованих від різних етапів переформування іменникової словозмінної системи, пов'язаного зі зміною критеріїв розрізнення типів субстантивного відмінювання.

Так, Б. В. Кобилянський при аналізі “відміни речівників” оперує давніми словозмінними типами, аргументуючи це можливістю “наглядно показати різниці (мішання деклінаційних клас, спрощення, редукції) між старими формами давнього поділу і новими у відмінах гуцульського діалекту – і рівночасно показати, що ще залишилось архаїчного у формах говору” [13, 47].

Більшість дослідників діалектної словозміни (див. В. М. Брахнов [1], Я. Д. Нагін [14], В. І. Орос [16]) при описі субстантивного формотворення використовують традиційний поділ іменників на відміни незважаючи на те, що такий поділ здійснений, як правило, за формальними ознаками без урахування (крім частково IV відміни) семантичних показників.

Формування якісно нового підходу до вивчення іменникової словозміни репрезентують наукові пошуки М. С. Павлюка та І. К. Робчука [17]. При описі субстантивного формотворення в говірках Румунської Добруджі ці дослідники “згрупували іменники в типи відмінювання, класи і підкласи на основі парадигматичного принципу і вказали на основні зв'язки, що встановлюються між елементами (флексіями) системи відмінювання” [17, 141].

Із погляду системності опису субстантивного формотворення варте уваги дослідження Г. В. Воронич [8], у якому виокремлення та ґрунтовний аналіз словозмінних типів іменника функціонуючої у XVII ст. мовної системи середньонаддніпрянського діалекту здійснено на основі свідчень писемних джерел окресленого хронологічного зрізу, територіально співвіднесених із цим говором.

Наукову обґрунтованість і доцільність системного підходу до вивчення субстантивної словозміни підтверджують праці М. І. Зубрицької [12], Л. В. Рябець [20], К. Д. Глуховцевої [10]. При описі досліджуваних діалектних систем на основі максимального залучення іменникової лексики, вилученої з мовленнєвого потоку, автори будують наддіалектну інваріантну модель, яка, за свідченням Л. В. Рябець, “диференціює всі елементи словозміни іменника в досліджуваних говірці, і яка дозволяє виявити не лише типи відмінювання іменників, але й ступінь охоплення ними конкретного репертуару іменників, наповненість парадигми, повноту, вичерпне функціонування її структури” [21, 19]. Критеріями встановлення словозмінних типів у цих дослідженнях обрано: 1) рід іменника як визначальний фактор; 2) закінчення називного відмінка однини; 3) характер кінцевого приголосного основи; 4) розрізнення за семантичними ознаками іменників чоловічого роду (істота / неістота, особа / неособа).

К. Д. Глуховцева при детальному обстеженні складу відмінкових форм субстантивної системи українських східнословобожанських говірок, крім власне іменникових словозмінних типів, зауважує прикметникові типи відмінювання субстантивів.

Показовим у плані системного опису діалектного формотворення є дослідження К. Пастусяк [23]. Тривале спостереження над формотвірними процесами невеликого українськомовного діалектного масиву околиць Влодави дало змогу польській дослідниці сформулювати словозмінні типи в межах обстежуваних відмінкових систем та проаналізувати їх говіркову специфіку,

забезпечуючи таким чином максимально повне представлення діалектних виявів словозмінної структури іменних частин мови в описуваному ареалі.

Головним критерієм при виокремленні субстантивних типів обрано родову диференціацію іменників, тісно пов'язану з категорією числа. Родові та числові показники взято до уваги при характеристиці відмінкових систем інших іменних частин мови. Парадигму відмінювання реалізовано у системі протиставлення 12 словоформ. Окремо подано зауваження щодо специфіки поширення форм кличного відмінка субстантивів у досліджуваних говірках.

Детально аналізуючи словозмінну парадигматику окресленого діалектного ареалу, К. Пастусяк вказує на два основні типи відмінювання іменних частин мови: іменниковий і прикметниковий.

Отже, іменна словозміна української діалектної мови потребує більш повного та об'єктивнішого, порівняно з диференційним, ґрунтового системного опису, який передбачає: 1) залучення до аналізу не обмеженої кількості репрезентантів говіркової специфіки, а всіх словоформ, фіксованих у процесі тривалого спостереження над спонтанним діалектним мовленням; 2) окреслення комплексу словозмінних засобів, які творять словоформи і відмінкові парадигми; 3) встановлення словозмінних типів на основі визначених критеріїв; з'ясування продуктивності цих типів; 4) створення інваріантної моделі дослідження діалектної словозміни, що уможливить оптимальний спосіб опису максимально повного реєстру говіркових словоформ та типів їх відмінювання.

Література

1. Брахнов В. М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VII. – К., 1960. – С. 61–75.
2. Верхратський І. Говір батюків. – Львів, 1912. – 307 с.
3. Верхратський І. Говір заміщанців // Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Т. 3. – Львів, 1894. – С. 153–210.
4. Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Зб. філол. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Т. 5. – Львів, 1902. – 482 с.
5. Верхратський І. Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів. – I ч. Говори з наголосом подвижимим. – Львів, 1899. – 276 с.
6. Верхратський І. Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів. – II ч. Говори з наголосом недвижимим // Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Т. 40. – Львів, 1901. – С. 1–113.

7. Верхратський І. Про говір долівський // Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Т. 35–36. – Кн. 3–4. – Львів, 1900. – С. 1–128.
8. Воронич А. В. Среднеподнепровский диалект украинского языка в XVII в. (система словоизменения имени существительного): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. – языки народов СССР. – К., 1984. – 23 с.
9. Гаєвський С. Говірка села Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії // Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – С. 123–149.
10. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.
11. Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони: Тексти / За ред. П. Ю. Гриценка. – К., 1996. – С. 7–19.
12. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992. – 19 с.
13. Кобилянський Б. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. – Кн.1. – К., 1928. – С. 1–92.
14. Нагін Я. Д. Відмінювання іменників у степових херсонських говірках // Наукові записки Херсонського держ. педагогічного інституту. – Вип.6. – Херсон, 1956. – С. 169–198.
15. Омельченко З. Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. – Языки народов СССР. – Ужгород, 1985. – 25 с.
16. Орос В. І. Іменник у говірках Хустщини // Наукові записки Ужгородського держ. університету. – Т. ХІІ. – Ужгород, 1959. – С. 149–168.
17. Павлюк М. С., Робчук І. К. Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 140–152.
18. Прилипко Н. П. Имя прилагательное в говорах украинского языка (Словоизменение и степени сравнения). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 661 – языки народов СССР. – К., 1968. – 18 с.
19. Пшеп'юрська М. А. Надсянський говір. – Варшава, 1938. – 88 с.
20. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 16 с.
21. Рябець Л. В. Словозміна іменника говірки с. Товстий Ліс // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис. – К.: Довіра, 1999. – С. 27–34.
22. Сюсько М. И. Система именных частей речи украинских говоров Закарпатской области. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 661 – языки народов СССР. – Львов, 1969. – 22 с.
23. Pastusiak K. Fleksja gwar ukraińskich okolic Włodawy. – Rozprawy Slawistyczne. 18. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004. – 177 s.